

ПЕРЕХІДНІСТЬ І ВАЛЕНТНІСТЬ ПРЕФІКСАЛЬНИХ ДІЄСЛІВ У ПІЗНІЙ ЛАТИНІ

Ірина Романюк

Львівський національний університет імені Івана Франка

вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна

e-mail: KLASSYKA@ukr.net

У пізній латині неперехідні дієслова часто, приєднавши префікс, не тільки набували нових значень, а й ставали транзитивними і тому змінювали свою валентність. Це приводило до різниці між синтаксичною та лексичною сполучуваністю безпрефіксальних та префіксальних дієслів.

Ключові слова: пізня латина, префіксальні композити, перехідність, валентність.

У структурі речення дієслово відіграє центральну роль, що відзначають численні лінгвісти (Л. М. Васильєв [2], С. Д. Кацнельсон [5], О. С. Кубрякова [6], А. А. Холодович [14], У. Л. Чейф [16], В. Мульнер та К.-Е. Зоммерфельдт [17], А. Штойбе [18]).

А. А. Холодович [14, с. 85] зазначає: “Інформація, що міститься у реченні, дорівнює інформації, яка міститься у лексикографічному тлумаченні дієслова, що виступає верхівкою цього речення”. При цьому дієслово-верхівка (ключове слово) є словом-присудком і називає ситуацію. Цю ситуацію можна пояснити за допомогою інших предикатів та партиціпантів (предметних змінних).

Вивчення особливостей поєднання дієслова з іншими словами спонукає звернутись до категорії перехідності дієслова. Ця категорія традиційно вважається морфологічною. Проте аналіз функціонування перехідних дієслів у мові дає можливість зробити висновок про те, що категорія перехідності – це категорія лексико-синтаксична тому, що її значення у дієслові виявляється при поєднанні з іменниками лише у синтагматиці.

Проблему перехідності (транзитивності) розглядали багато лінгвістів, серед яких:

А. М. Степанова [10], Ю. С. Степанов [11], О. О. Потебня [8], В. В. Виноградов [3],

Р. Л. Вагнер і Ж. Пішон [19] та ін.

А. М. Степанова [10] розглядає перехідність як особливий тип динамічності, виділяючи його серед різноманітних видів взаємодії мовних явищ. При цьому термін “перехідність” поєднує два значення: філософське, тобто транзитивність, “яка виражає динаміку явища”, та лінгвістичне, яке співвідноситься із семантико-синтаксичними особливостями частини мови, найчастіше дієслова. Транзитивність пояснюється як явище системного плану, а також як один із видів внутрішнього руху мови на синхронному зрізі та знаходить своє відображення у семантико-синтаксичній (синтагматичній) перехідності лінгвістичної одиниці.

І. Ціммерман [15] розрізняє вихідну перехідність, яка властива дієслову на лексико-синтаксичному рівні глибинної структури, тобто у його вихідній діатезі, та похідну перехідність, яка виникає у перебігу синтаксичних перетворень, що відбуваються внаслідок перерозподілу синтаксичних функцій.

Загалом перехідні дієслова дуже вживані у мові. Вони виражають створення об'єкта, знищення, зміну об'єкта, різні дії з об'єктом, передачу, переміщення, повідомлення, сприйняття, суб'єктне відношення, вступ у контакт, просторові відношення та ін. [4, с. 163] і містять місце для додатка (комплементу), без якого вони немислимі [5, с. 209]. Лексеми з такою семантикою отримують інтерпретацію у світлі теорії дієслівної валентності [12]. Адже додаток (комплемент) обов'язково пов'язаний з валентносними властивостями дієслова-присудка: він заповнює одну з порожніх клітинок при присудку. Очевидно, що поняття валентності пов'язане з поняттям перехідності: неперехідні дієслова мають лише одну валентність, перехідні - дві і більше.

Крім цього, “зміна валентних властивостей спричинює зміни у структурі речення загалом, адже структура валентних характеристик дієслова і є структурою речення” [9, с. 14]. При дослідженні текстів пізньої латини ми зауважили тенденцію переходу інтранзитив-

них дієслів у розряд транзитивних шляхом префіксації. Так, префіксальні дієслова нерідко цілковито змінюють семантику, перехідність та кількість валентних актантів. Валентність структурних компонентів похідного дієслівного композита співвідноситься з їх поєднуваністю. Компонент перехідності лексико-граматичного значення префіксів при взаємодії з основами неперехідних дієслів викликає їх перебудову.

Для всіх дієслів з продуктивними префіксами (в основному, дієслів руху) основною властивістю є наявність двох валентностей. Зміна валентності веде, очевидно, до різниці у синтаксичній поєднуваності безпрефіксальних та префіксальних дієслів. Для кожної групи дієслів руху контекст вказує ту місцеву семантичну валентність¹, яка є сильною, обов'язковою. Префікси відіграють при цьому суттєву роль. Так, дієслова прибуття – це дієслова з акцентованою кінцевою точкою руху; дієслова з префіксами віддалення мають обов'язкову валентність вихідного пункту. При поясненні дієслів останньої групи (типу *ехео*, *гедео*, *абео*) обов'язковими, очевидно, слід вважати обидві валентності. Згідно з термінологією Ч. Філлмора [13] ці дієслова слід було б назвати “орієнтованими і на кінцеву і на вихідну точки руху”.

Дієслівною префіксацією доповнюється процес “семного підрівнювання” [1, с. 127].

Семантика префіксів прагне до семантичної кореляції з семантикою імен, спрямована на характеристику тих перетворень, котрі відбуваються з іменами. Цим пояснюється явище “функціональної пристосованості префіксів” [1, с. 127], суть якого полягає у здатності їх корелювати із семантикою імені. Наприклад: *persubissemus in ipsa summitate...* [Peregr. Aether. 3, 32], ми піднялись на саму вершину... У композиті *persubeo* форма з одним префіксом *pereo* 1 Інвентар валентностей ґрунтується на роботах Ю. Д. Апресяна [1] та І. А. Мельчук [7]:

- агенс (або агентив) – живий виконавець дії;
- об'єкт дії – жива істота чи неживий предмет, який приймає участь у дії, але не зазнає якісних змін;
- інструмент - предмет, за допомогою якого відбувається дія;
- локатив – місце дії;
- спосіб дії – яким чином виконувати щось;
- аблатив - місце, звідки починається переміщення у просторі;
- транзитив – маршрут переміщення;
- фінітив (чи директив) - кінцевий пункт переміщення;
- спосіб дії – яким чином виконувати щось;
- бенефактив (або бенефіціатив) – жива істота, для користі (чи на шкоду) якій відбувається дія не вживається з прийменником *in*, можемо припустити, що із семантикою імені скоріше корелює префікс *sub-*, який вказує на рух знизу догори, проте композит вживається з іменником

в аблативі, що пояснюється помилкою автора. Але є інший приклад: *...ut cum subissemus in illo* [Peregr. Aether. 2, 32], коли ми були на ній; лексема з префіксом *sub-* знову вживається з іменником в аблативі з прийменником *in* і має валентність локатива. Отже, очевидно, що й префікс *sub-* не корелює з семантикою слова, яке позначає напрям, а валентність локатива (*in illo*) завдячує простому дієслову *eo*. Проте в інших випадках зустрічаємо композит з іменниками в акузативі, де чітко виражена валентність фінітива: *eos subis* [Peregr. Aether. 3, 32], підходиш до них; *eum subeas* [Peregr. Aether. 2, 32], підходиш до нього.

Отже, при всіх дієсловах переміщення прослідковуємо об'єктну валентність, виражену акузативом. Крім цього, між дієсловом та залежним компонентом завдяки префіксам встановлюються ті чи інші локативні відносини: адлокації, делокації, транслокації. При встановленні відносин адлокації при композиті встановлюється валентність фінітива, виражена іменником в акузативі з прийменником чи без нього: *accessi ... ad sanctos monachos* [Peregr. Aether. 21, 53] я підійшла до святих монахів; *inguerunt in domum illam* [G.T.H.F. IV, 16] ввірвались у цей дім; *ingressa finis Hisauriae...* [Peregr. Aether. 23, 54] ...ввійшла у межі Ісаврії; *pervenimus ad montem* [Peregr. Aether. 2, 32], ми прийшли до гори.

Префікс *circum*, приєднавшись до дієслова *eo*, не лише змінив його семантику, але й

скоротив кількість валентних актантів: транзитива (eo trans, per), бенефактива (adversus, contra) та фінитива (ad): cum circuisset urbem [G.T.H.F. X, 24], коли походив містом. Такі зміни відбулись з лексевою invenio, яка з приєднанням префікса перейшла з ЛСГ дієслів руху до емотивних. При цьому стала перехідною і, відповідно, отримала валентність об'єкта та бенефактива: Nam inveni ibi aliquam amicissimam mihi [Peregr. Aether. 23, 54], там я знайшла собі одну близьку подругу.¹

Якщо між дієсловом переміщення і залежним іменем встановлюються делокативні відносини, то ім'я стоїть в аблативі з прийменником чи без і композит отримує факультативну

валентність аблатива – місця, звідки починається переміщення: descendentes a monte [Peregr. Aether. 2, 31], зійшовши з гори², проте об'єктна валентність при таких композитах простежується у пізній латині значно рідше: ... qui eos ... in Babiloniam abduxit [Peregr. Aether. I, 15], який привів їх у Вавилоні, ... de Clesma ad terram Gesse exiremus ... [Peregr. Aether. 7, 38], ... ми йшли з Клізми у землю Гесем.

Дієслово eo, поєднуючись з префіксом ge-, вживається з акузативом з прийменником і зберігає у порівнянні з простим дієсловом валентність фінитива, проте втрачає вказівку на початкову точку руху (валентність аблатива), яка лише має на увазі: “повертатись звідки?": redeamus ad eum ... ut redeamus ad cor et inveniamus eum [August.: Confess.], повертаймось до нього ... щоб ми повернулись до серця і знайшли його.

Існування між дієсловом (pertranseo, transeo, resurgo, subeo, perego) і залежним іменем транслокативних відносин також зумовлює вживання акузатива. Майже всі префіксальні дієслова цієї групи зі значенням “суб’єкт (об’єкт) перетинає простір певним шляхом (способом)” мають два альтернативних способи вираження валентності шляху: з прийменниками trans і per та з акузативом. При цьому між агенсом та об’єктом руху виникає

¹ Див. інший приклад August., Confess.
² Див. інші приклади: Peregr. Aether. 4, 34), (Peregr. Aether. 14, 45), (Peregr. Aether. 15, 45), (Peregr.

Aether. 12, 43), (G.T.H.F. I, 6)

транзитивна валентність: per media Ramesse transivimus [Peregr. Aether. 8, 39], ми перейшли через середину Рамесси; traversare ipsam [Peregr. Aether. 2, 31], перейти її.

Отримало об’єктний актант, проте скоротило кількість факультативних валентностей просте дієслово cedo, яке належить до дієслів руху і має валентність аблатива (ex, de), транзитива (per), фінитива (in) та інші, приєднавши префікс praе- (praecedo – видаватись, з’являтись): hic medianus eos nimium praecedebat [Peregr. Aether. 3, 33], ця середина гори значно видавалась перед ними.

Композити, що позначають фізичну дію, спрямовану на об’єкт, керують аккузативом, який є відмінком прямого об’єкта. У пізній латині в мікрополі прямого об’єкта також домінують складові, які виступають реалізацією моделей управління знахідним відмінком. Дієслова фізичної дії на об’єкт зазвичай позначають ситуацію, при якій живий суб’єкт піддає дії живий чи неживий об’єкт. Залежним компонентом може бути будь – яке ім’я, адже будь – які предмети чи явища стають об’єктами реальних процесів, напр. impugno, aufero, insufflo та ін. Перехідні композити разом з об’єктною валентністю отримують валентність бенефактива (чи “бенефіціатива”) – живої істоти, на користь якій відбувається дія.: Dominum pro nobis tanta sustinuisse [Peregr. Aether. 25, 57], Господь за нас стільки витерпів. У неперехідних дієсловах місце першого конкретизатора займає будь- який інший актант. За своєю семантикою ці дієслова мають обов’язково дві валентності, у них є сема агенса і сема просторового об’єкта чи семи адресата, засобу, способу дії чи місця: Ut nullus Christianus remaneat in civitate [Peregr. Aether. 43, 70], Щоб жоден християнин не залишався у місті. (Зауважимо, що просте дієслова maneo є перехідним).

Якщо дія поширюється не на весь об’єкт, а лише на його окрему частину, при композиті спостерігається подвійне управління: знахідним відмінком об’єкта та знахідним з прийменником з особово-присвійним значенням: insufflavimus in faciem spiraculum vitae [G.T.H.F. I, 1], вдихнув в обличчя подих життя.

Дієслово egitro з приєднанням префікса стало неперехідним та змінило валентність

інструмента на аблативну (ex): *in cuius campis et montibus erumpunt fl uviorum abyssi* [Vulgata: Vet. Test. Deuter.], на полях і горах якої (землі) прориваються безодні річок. Значні зміни відбулись з композитом *circumdo*. Просте дієслово, приєднавши префікс, не тільки змінило валентність, а й лексичну поєднуваність: *muscarum eum circumdedit examen* [G.T.H.F. X, 25], його обліпив рій мух. Так, просте дієслово вимагає неживого об'єкта, а композит – живого. При дієсловах-композитах *obsideo*, *circumsto*, утворених від простих статичних дієслів (*sedeo*, *sto*) префікс, без сумніву, вводить валентність місцеперебування об'єкта, вживається об'єктна конструкція (+Acc): *obsedit civitates munitas volens eas capere* [Vulgata: Vet. Test., Paralip., II], зайняв укріплені міста, прагнучи їх захопити. Композит *circumsto* з приєднанням префікса став перехідним і також набув об'єктної валентності: *sed omnis quae nos circumstat* [August.: De Trinit.], а кожна, яка нас оточує.

Цілковито змінило семантику, перехідність та кількість валентних актантів дієслово *praesto* – “бути попереду, виділятися, виявляти, дарувати”. Композит набув об'єктної валентності: *quid ego ... praestabo* [G.T.H.F. III, 2], що я... очолюю; *itineri meo comitatum praestare* [Peregr. Aether. 13, 44], на моєму шляху дати супровід та валентності бенефактива, вираженого

давальною відмінком: *hoc praestare mihi* [Peregr. Aether. 20, 51], дарувати мені це; *ut cottidianum*

mihi victum praestet ecclesia [G.T.H.F. III, 12], щоб дала мені церква щоденну поживу.

1 Див. інші приклади: G.T.H.F. I, 5; G.T.H.F. I, 10

Доволі значна зміна валентності відбувається з дієсловами, вжитими у переносному значенні. Так, композити *interfi* сіо, *occido* змінюють лексичну поєднуваність, вимагаючи прямого додатка, що позначає живу істоту: *voluerunt siti eos occidere* [Peregr. Aether. 19, 49], захотіли знищити їх спрагою. Неперехідна багатовалентна лексема зі значенням руху *eo* з приєднанням префікса *inter-* (*intereo*) стала вживатись у переносному значенні і зберегла, крім валентності агента валентність місця дії та часову, проте набула валентностей об'єкта та інструмента: *virum ... dolis interfecerunt* [G.T.H.F. X, 21], чоловіка ... вбили хитрістю. У “Подорожі до святих місць” дієслово *eo* приєднало два префікси (*perexeo*), лексема цілком змінила значення не лише простого дієслова, але й префіксального *pereo* – “гинути, вмирати” і стала вживатись зі значенням “виходити”. При цьому більший вплив на семантику мав префікс *ex-* (значення руху зсередини), проте зміну валентності спричинив префікс *per-*, який надав лексемі перехідності (порівняймо: *perago*, *perduco*) та об'єктної валентності, але при цьому скоротив кількість інших семантичних валентностей: позначення початку пункту руху (*ex*): *ut perexiremus montes ipsos* [Peregr. Aether. 4, 34], щоб ми вийшли з тих самих гір; *perexivimus iter nostrum* [Peregr. Aether. 16, 46], ми вирушили нашою дорогою. В інших місцях “Подорожі до святих місць” зустрічаємо: *perexivimus ad montem* [Peregr. Aether. 11, 41], ми пішли до гори; *per ostium perexiens* [Peregr. Aether. 37, 67], проходячи у двері. Очевидно, вирішальний вплив на семантичну валентність композитів у цих прикладах відіграв префікс *per-*, який вказує напрям руху.

Лексема *invenio* приєднавши префікс, цілковито змінила первісну семантику і перейшла з лексико-семантичної групи дієслів руху до емотивних. При цьому стала перехідною і, відповідно, отримала валентність об'єкта та бенефактива: *Nam inveni ibi aliquam amicissimam mihi*

[Peregr. Aether. 23, 54], там я знайшла собі одну близьку подругу. Лексема *scribo*, приєднавши

префікс, змінює валентність та семантику: *Immo vero morem hostium civitates evertentium ille descripsit* [August.: De civ. Dei, 5], Навпаки, він описав свавілля ворогів, які руйнують міста. Проте коли композит вживається у переносному значенні – *adscribo* - “приписувати”, він знач-

но скорочує кількість валентних актантів: *bona repromissoris sibi adscribit peccator* [Vulgata: Vet. Test., Eccl. 29, 23], грішник приписує собі блага поручителя.

Отже, у пізній латині компонент перехідності лексико-граматичного значення префіксів при їх взаємодії з основами неперехідних дієслів викликає категорійну перебудову останніх. Так, неперехідні дієслова (переважно, дієслова руху), приєднавши префікс, стали перехідни-

ми. Це привело, очевидно, до зміни валентності лексем, а, отже, до різниці у синтаксичній та лексичній поєднуваності безпрефіксальних та префіксальних дієслів.

Більшості пізньолатинських дієслів властиве звуження поєднуваності. Це пояснюється тим, що префікси, модифікуючи семантику безпрефіксальних дієслів відповідно до властивих їм обставинних значень, утворюють конкретніші за характером дії префіксальні дієслова. Конкретніший характер префіксальних дієслів має вплив і на лексичну поєднуваність.

1. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика: Синонимические средства языка. М., 1974.
2. Васильев Л. М. Семантика русского глагола. М., 1981.
3. Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. М., 1972.
4. Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка. Морфология. М., 1979.
5. Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление. -Л., 1972.
6. Кубрякова Е. С. Типы языковых значений: Семантика производного слова. М., 1978.
7. Мельчук И. А. Курс общей морфологии. Т. 2. М. Вена, "языки славянской культуры", 2001.
8. Потенция А. А. Из записок по русской грамматике. Глагол. М., 1977 Вып. 2. Т. 4.
9. Скрелина Л. М. Изменения валентных свойств фундаментальных глаголов французского языка: Автореф. дис. ... докт. филол. наук: 10.02.05 / Ленингр. гос. ун-т. Л., 1971.
10. Степанова А. Н. К проблеме формирования грамматических и лексических единиц в современном французском языке /на материале раздельнооформленных структур. Автореф. дис. ... докт. филол. наук: 10.02.05 / Киев. гос. ун-т.- К., 1976.
11. Степанов Ю. С. Вид, залог, переходность /балто-славянская проблема // Известия АН СССР. 1976. № 5 - 6.
12. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. М. 1988.
13. Филлмор Ч. "Дело о падеже" // Новое в зарубежной лингвистике. М., 1981. Вып. 10.
14. Холодович А. А. Типология пассивных конструкций. Л., 1974.
15. Циммерман И. Синтаксические функции актантов, залог и переходность // Проблемы теории грамматического залога. Л., 1978.
16. Чейф У. Л. Значение и структура языка. М., 1975.
17. Muhlner W., Sommerfeldt K. E. Genus und Genusfeld im Deutschen und Russischen // Deutchen als Fremdsprache. 1977, H. 2.
18. Steube A. Reflexivierung in komplexen deutschen Sätzen // Deutsch als Fremdsprache. 1975. H. 5.
19. Wagner R.L. et Pinchon J. Grammaire du français classique et moderne. Paris: Hachette, 1991. – 670 p. 13

Список умовних скорочень

1. August. (Confess., De civ. Dei, De Trinit.) - Aurelius Augustinus: Confessiones, De civitate Dei, De Trinitate // Corpus christianorum seu nova Patrum collectio. Series Latina, Turnhout, 1954.
2. G.T.H.F. – Gregorii Turonensis Opera / Ed. W.Arndt et Br. Krusch. Hannoverae, 1855. Gregor von Tours. Zehn Bücher Geschichten/ Ed. R. Buchner. B.: 1956. Einleit. S. XXIX.
3. Peregr. Aether. – Peregr. Aether. – Silviae vel potius Aetheriae Peregrinatio ad loca sancta / Hrsg. v. H.Naeraeus. Heidelberg, 1908.
4. Vulgata (Novum Test., Matth., Epist. beati Pauli apost. ad Corinth., Sec. Epist. beati Pauli ad Corinth., Epist. beati Pauli apost. ad Phil., Vet. Test., Eccl., Genes., Paralip., Sam., Ezesh., Deuter.) - Itala und Vulgata / Herausg. H. Rünsch. 2. Aufl age. Leipzig, 1875.

ПЕРЕХОДНОСТЬ И ВАЛЕНТНОСТЬ ПРЕФИКСАЛЬНЫХ ГЛАГОЛОВ В ПОЗДНЕЙ ЛАТЫНИ

Ирина Романюк

Львовский национальный университет имени Ивана Франко

ул. Университетская, 1, Львов, 79000, Украина

e-mail: KLASSYKA@ukr.net

В поздней латыни непереходные глаголы часто, присоединив префикс, не только получали новые значения, а становились транзитивными, и поэтому изменяли свою валентность. Это приводило к разнице между синтаксической и лексической сочетаемостью безпрефиксальных и префиксальных глаголов.

Ключевые слова: поздняя латынь, префиксальные образования, переходность, валентность.

TRANSITIVITY AND VALENCY OF PREFIXAL VERBS IN LATE LATIN

Iryna Romaniuk

Ivan Franko National University of Lviv
1, Universytetska St., Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: KLASSYKA@ukr.net

Having taken on a prefix the non-transitive verbs not only got new meanings, but also became transitive and as a result changed their valency. Consequently, there appeared a difference between syntactic and lexical combinability of non-prefixed and prefixal verbs.

Key words: late Latin, prefixal verbs, transitivity, valency.

Стаття надійшла до редколегії 2.04.2010 р. Статтю прийнято до друку 15.09.2010 р.